

РЕФОРМИ ГЕТЬМАНА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО ТА КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА ПЕТРА МОГИЛИ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ «РУСЬКОГО НАРОДУ»

Віталій Щербак

Київський університет імені Бориса Грінченка

ABSTRACT

The Reforms of Hetman of Zaporozhian Army Petro Sagaydachnyi and Kyiv Metropolitan Petro Mohyla in the Context of the “Rus’ People” Concept Formation

The article analyzes the influence of the Renaissance humanist outlook and Reformation ideology on the development of the Ukrainian society at the end of 16th and the first half of 17th century. The Ukrainian intellectuals used traditional creative means in order to rethink the heritage of past eras. It is the most clearly manifested in the spiritual writings of polemicists. Appeal to the past became the basis for the emergence of the concept of the “Rus’ people.” Actually the question of the historical existence of the Rus’ people took on overtones of a political argument which was clearly formulated by Yov Boretskyi. The reforms in the military area of Hetman Petro Sagaydachnyi and in the confessional area of Kyiv Metropolitan Petro Mohyla were conducted in line with the establishment of the concept in social consciousness.

Key words: Renaissance humanist outlook, Reformation ideology, polemicists, the concept of “Rus” people, Petro Sagaydachnyi, Petro Mohyla

Ключові слова: ренесансно-гуманістичний світогляд, реформаційна ідеологія, полемістика, концепція «руського народу», Петро Сагайдачний, Петро Могила

На рубежі XVI–XVII ст. в Україні розпочався новий етап розвитку етнічних і культурних традицій, що виникають на ґрунті формування східнослов'янських версій реформаційної ідеології та ренесансно-гуманістичного світогляду. Характерною його рисою були взаємовпливи, що пояснюються їх розвитком на одному хронологічному відтинку. Питання про правомірність віднесення країн православного регіону, в тому числі й України до сфери поширення цих

загальноєвропейських процесів залишається дискусійним¹. Разом з тим, важко заперечити їх вплив на культурне життя етносу.

У розвитку ідей ренесансно-гуманістичного напрямку в Україні проявляються оригінальні в концептуальному відношенні осмислення явищ. На перший план виходить сформована на вітчизняному ґрунті ідеологія Реформації, що відповідала потребам суспільної практики. Сформульовані концепції свідчили про виникнення своєрідної східнослов'янської версії реформаційної ідеології. Вони розроблялися і здійснювалися в межах двох напрямків. Представники першої із них в умовах реалізації положень Берестейської унії 1596 р. наголошували на самобутньому розвитку традиційних культурних форм, необхідності систематизації й перегляду канонів Православної Церкви. Представники другого напрямку, зробивши вагомий внесок у оновлення православ'я, надавали перевагу самовдосконаленню, як засобу боротьби за духовне відродження і єднання руського народу в ім'я захисту віри предків.

Ці два напрямки не існували відокремлено, а постійно перехрещувалися і впливали один на одного. Як наслідок такого поєднання була поява нових ідей, представлених у духовних творах, зокрема й полемічних. На основі традиціоналістського аналітичного інструментарію в останніх творчо перероблялася спадщина минулих віків, вагомість аргументів якої використовували автори в полемічній риторичі. В цей період найвизначнішими культурно-освітніми центрами й інтелектуальними осередками в Україні був острозький, де, зокрема, працювали Герасим Смотрицький, Христофор Філалет, Дем'ян Наливайко, Кирило Лукаріс, та київський, до якого входили: Захарія Копистенський, Лаврентій Зизаній, Тарас Земка, Йов Борецький та інші.

Одним з найважливіших питань полемічної літератури в процесі дискусії з опонентами стало звернення до історії хрещення Русі. Власне у ньому вбачалася першооснова, «свята старовина», до якої апелювали автори. Визнаючи поетапність процесу запровадження християнського віровчення, вони стверджували, що саме Володимирове хрещення означало його завершення. Знаменним чинником, на думку Захарії Копистенського, стало прийняття християнства не від «старого латинського Риму», а від «нового грецького», тобто Константинополя. В контексті історико-генетичного зв'язку з києво-руським минулим, що сприяло піднесенню церковного пошанування Володимира Великого, звучить і теза Йова Борецького у *Протестації* з приводу відновлення православної митрополії в Україні 1620 р. Автор назвав козаків спадкоємцями жителів княжої Русі:

(...) те плем'я чесного народу руського, з насіння Яфетового, котре Чорним морем і по-суху Грецьке Царство воювало. З того бо те війське покоління, котре за Олега, монарха руського, в своїх моноксілах (човнах) по морю і по землі (приправивши колеса до човнів) плавало (та пересувалося) і Константинополь штурмувало. Се ж бо вони за Володимира Великого, святого монарха руського, Грецію, Македонію та Іллірик воювали. Се

¹ В. Нічик, В. Литвинов, Я. Стратій, *Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початку XVII ст.)*, Київ 1990, с. 6–8.

ж їхні предки разом із Володимиром хрестилися і віру християнську од Церкви Константинопольської приймали, і по день нинішній у тій вірі родяться, хрестяться і живуть².

Історичні ретроспективи полемічної літератури стали основою генези теорії «руського народу». Ця концепція ґрунтувалася на уявленні про конфесійно-культурний субстрат руського народу та зводилася до ідеї його політичної свободи в тогочасному розумінні цього поняття. Основні засади теорії були близькими до висловлених тез польських письменників XVI ст. Марціна Бельського, Александра Гваньїні та Мацея Стрийковського щодо біблійних предків слов'ян і спільності їх походження, виведення назв народів від географічних об'єктів тощо. На думку українських письменників-полемістів носіями ідеї вікової спадкоємності етносу були руські князівські роди, які виводили свої витoki з династії Рюриковичів. Це можна спостерігати у панегіриках, присвячених князю Костянтину Острозькому, де заслуги останнього прирівнюються до заслуг Володимира Великого³. Зокрема, Герасим Смотрицький у творі *Всякого чина православный читателю...*, порівнює діяльність Костянтина Острозького із діяльністю хрестителя Русі: «Владимер бо свой народ крещенієм просветил, Константин же благоразумія писанієм осветил»⁴. Аналогічні мотиви звучать і у полемічних творах Іпатія Потія та Захарії Копистенського.

Питання континуїтету історичного буття руського народу поступово набуває й підтексту політичного аргументу. Найбільш яскраво воно постало у творі київського митрополита Йова Борецького *Юстифікація невинності*, адресованому руським єпископам та королю Сигізмунду III. У формі звичній для свідомості цього часу шанованим визнається «давнє право і старожитні звичаї», а найвищим законом – природне право, яке трактується як боговстановлений моральний закон для суспільства. Виходячи з таких міркувань вирізняються кілька компонентів концепції:

1. Найвищою цінністю для руського народу є вольність, свобода, яка випливає з природного права. Ця свобода є давниною, давньою практикою життя, вона не подарована польськими королями, а існувала «за своїх князів»... Аж до кінця світу, поки існуватимуть народ і його князі, свобода незнищено переходитиме від одного покоління до іншого.

2. Формою реалізації свободи є добровільне підданство. Під час інкорпорації українських земель Короною Польською вольність народу підтверджена привілеями й королівською присягою. Тобто дотримання її є обов'язком правителя, що випливає як з морального «права старовини», так і з писаних правових актів, де вона змінена привілеями, конституціями та присягами непорушно аж «до останніх віків»...

² І. Борецький, *Протестація* [в:] *Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст.*, Київ 1988, с. 323.

³ С. Плохій, *Від князя до гетьмана. Образ «протектора» в українському православному письменстві (друга половина XVI – перші десятиліття XVII ст.)* [в:] *Осягнення історії. Збірник праць на пошану професора М.П. Ковальського*, Острог – Нью-Йорк 1999, с. 426.

⁴ Г. Смотрицький, *Всякого чина православный читателю...* [в:] *Українська література XIV–XVI ст.*, Київ 1988, с. 461.

3. «Позитив», яким уособлюється історична, психологічна й культурна самобутність руського народу, – це моральні чесноти останнього: відданість свободі, до якої людина «прагне з натури», вірність, доброзичливе ставлення до володарів, готовність накласти життям заради вітчизни, побожність, люб'язність тощо...

4. Благородний руський народ є одним із трьох народів-творців Речі Посполитої (мається на увазі польський, литовський і руський). «Як рівний до рівного, вільний до вільного» він «з'єднався в одне тіло» з «вільними народами польським і литовським». Звідси висновувалася думка про те, що політичний статус, а також конфесійні права руського народу ні в чому не можуть бути приниженими⁵.

Таким чином, свобода, вольності і привілеї розглядаються як самодостатні цінності руського народу. Вони сприяли утвердженню у політичній свідомості української православної шляхти права на оборону станових вольностей і «власної старовини». Особливо гостро дане питання постало після Берестейської унії, коли актуалізувався конфесійний чинник в житті суспільства. Відстоювання православної віри стало важливою складовою діяльності руської еліти та осмислення руського народу як певної культурно-історичної сутності.

Означення руського народу в політичній думці було свідченням його утвердження в реальному житті українського суспільства кінця XVI – першої половини XVII ст. Спочатку він здебільшого розглядається як той, який зазнає утисків від влади Речі Посполитої. Проте згодом ситуація поступово змінюється із зростанням ролі у суспільному житті нової впливової сили – українського козацтва. Поєднання зусиль його очільників із верхівкою православного духовенства у справі захисту «стародавньої віри» давало позитивні результати. Вже в листі запорозького гетьмана Григорія Тискиневича до київського підвоєводи Михайла Холоневського від 29 травня 1610 р. містилося тверде запевнення: «За церковь нашу восточную а за веру греческую головы свои быхмы мели вси положить... и боронить словом нашим рыцерским обещуем»⁶. Не лише обіцянку, але й дії можна спостерігати за гетьманування його наступників.

Український шляхтич гетьман Війська Запорозького Петро Конашевич Сагайдачний прославився у боротьбі проти ворогів Речі Посполитої, зокрема Туреччини та Кримського ханства. Водночас, як людина освічена, не міг не перейматися суспільними проблемами. Будучи особисто знайомим із представниками вищого православного духовенства, Петро Сагайдачний докладав багато зусиль для його підтримки, сповідуючи ідею захисту православ'я. При цьому постійно дбав про військову силу на яку можна було при нагоді беззаперечно покластися.

У контексті утвердження концепції «народу руського» Петро Сагайдачний провів своєрідну люстрацію українського козацтва, яка очистила його ряди від випадкових елементів, збіднілої шляхти та міщан, втікачів від панської наруги, авантюристів і шукачів швидкого заробітку. Ці люди ставали в нагоді під час

⁵ П. Сас, *Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.)*, Київ 1998, с. 60.

⁶ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*, Санкт-Петербург 1865, т. 2, с. 66.

війни, коли зорганізовані за козацьким взірцем склали значні сили ополчення при проведенні походів. Але в мирний час ці «козаки» збивалися у ватаги й чинили грабунки та розбій серед мирного населення. Звичайно тінь від цих лих падала на реєстрових козаків. Тому в тестах Вільшаницької 1617 р., а згодом і Роставицької 1619 р. угоди, до підготовки яких мав пряме відношення Петро Сагайдачний, містилася сувора пересторога

[...] ремісникам, купцям, шинкарям, вайтам, бурмистрам, кабанникам, бакалезям, різникам, кравцям і іншим неосілим людям, а також усім новоприбулим, що були міщанами і від двох років ухилялися від присуду урядів та прилучилися до нашого війська, – наказуємо, щоб не називалися козаками, й вилучаємо їх від себе і на майбутнє таких до нашого війська приймати не будемо⁷.

Наступним кроком після проведення люстрацій козацтва стало наведення порядку у Війську Запорозькому. За зразком тогочасних європейських армій вдосконалювався полково-сотенний устрій, провадився постійний бойовий вишкіл, встановлювалися регулярні стройові огляди та підтримувалася жорстка дисципліна. Це сприяло підвищенню бойового потенціалу та мобільності реєстровців, перебуваючих на службі Речі Посполитої.

Третій важливий сегмент реформ Петра Сагайдачного складало єднання військового товариства з Православною Церквою та братським рухом. Вже влітку 1620 р. гетьман записався із всім Військом Запорозьким до Київського братства. За словами Леоніда Коваленка «прийнявши братство під свою козацьку опіку і захист, Сагайдачний зробив незвичний, безпрецедентний для того часу історичний крок – поставив зброю на охорону освіти, культури і православ'я, можна сказати, гуманізував зброю»⁸. Влітку і восени того ж року Сагайдачний брав безпосередню участь у відновленні ієрархії Української Православної Церкви. На зібранні представників народу руського: православного духовенства, шляхти, міщанства та козацтва у серпні 1620 р. прозвучало прохання до єрусалимського патріарха Феофана здійснити акт хіротонії вищих церковних ієрархів. У *Протестації* Йова Борецького, зокрема, зазначалося:

[...] люди лицарські та гарячі духом святолюбивим превелебності його (Феофана. – *В. Ш.*) сказали: Не був би ти патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби превелебність твоя народові руському митрополита й єпископів не посвятив і не зоставив, заставши нас тут переслідуваних і без пастирів⁹.

А у жовтні Феофан висвятив Йова Борецького на митрополита київського і галицького та п'ятох ієрархів у сан єпископів. Ця подія, безумовно, мала велике значення для православних в Україні. З свого боку православні ієрархи стали на бік козацьких змагань, надаючи старшинській еліті могутню ідеологічну та моральну підтримку.

⁷ *Архив Юго-Западной России*, Київ 1886, ч. 7, т. 1, с. 208.

⁸ Л. Коваленко, *Петро Конашевич Сагайдачний (до 380-річчя з дня смерті)*, «Воєнна історія» 2002, № 2, с. 105.

⁹ І. Борецький, *Протестація*, с. 319–320.

В цей же час блискучу церковну кар'єру в Україні зробив виходець із знатного молдавського роду Петро Могила. Учасник Хотинської битви 1621 р., як і Петро Сагайдачний, згодом переїздить до Києва. Ставши архімандритом Києво-Печерського монастиря, він досягнув значення козацтва у суспільному житті і вбачав у ньому союзника у майбутній реформаторській діяльності. Разом з тим опора Могили на провідних діячів «народу руського», насамперед освічених церковних ієрархів, мала за його задумом гарантувати успіх справи.

У 1633 р. вже як київський митрополит Петро Могила розпочав реорганізацію церковного життя. Спільно із своїми соратниками ученими богословами перекладачами, письменниками він розробляв і впроваджував реформи. До цього кола входили Ісайя Трофимович-Козловський, Сильвестр Косов, Атанасій Кальнофойський, Йосиф Кононович-Горбацький та ін. У своїй реформаторській діяльності Могила спирався на кирило-мефодіївські традиції, водночас впроваджував на православному ґрунті досягнення Католицької Церкви. Випробувавши модель перетворень на базі Києво-Печерського монастиря, Могила поширив її на всю митрополію. З цією метою він взяв під надійний контроль духовенство і, використовуючи свій авторитет і вплив, добився значних змін у його кількісному та якісному складі. В той же час митрополит боронив духовний стан, насамперед вищих ієрархів, перед втручанням у його справи світської влади, обмежував сумнозвісне право патронату. Петро Могила підніс роль протопопів, які обиралися серед найбільш гідних священників і які мали здійснювати зв'язок із найнижчим духовенством та передавати їм свій досвід¹⁰. Таким чином була відновлена багатоступенева ієрархічна церковна структура. Велику увагу митрополит приділяв чернецтву, його духовним та моральним якостям, зваживши можливості для проникнення у їхні лави випадкових осіб.

В умовах Контрреформації велике значення для християн різних конфесій мала проблема вироблення стислого викладу теоретичних основ сповідання віри, пояснення догматів. Активно розроблялися і видавалися катехізиси лютеран, кальвіністів, католиків. Необхідність власного катехізиса відчували і православні. Проте перші спроби його творення Стефаном Зизанієм, Василем Суразьким та Мелетієм Смотрицьким виявилися невдалими – містили суперечливі положення та католицькі і протестантські елементи. Петро Могила поставив завдання створення катехізису, який би ґрунтувався на бездоганному фундаменті, увібрав би багатий історичний та богословський досвід православної церкви і мав бути затверджений собором та вселенським патріархом. Разом із своїми сподвижниками Ісайєю Трофимовичем-Козловським та Сильвестром Косовом митрополит підготував текст твору і виніс на розгляд православного собору у Києві 1640 р. Після тривалих дискусій було узгоджено системний виклад основних засад православного вчення, яке набуло офіційного статусу під назвою *Православне сповідання віри*. Затверджене на Яському православному соборі (1643) в присутності чотирьох патріархів воно було прийняте всіма православними церквами, крім московської, і викликало інтерес серед європей-

¹⁰ Ю. Мицик, В. Нічик, З. Хижняк, *Петро Могила*, Київ 2014, с. 131.

ських теологів. На київському соборі були прийняті також заходи для зміцнення дисципліни по виконанню пастирських обов'язків священослужителів. Запроваджено поділ на єпархії, нагляд за якими здійснювали митрополічі візитатори.

Важливим заходом у реформуванні церковного життя стала підготовка Моголою *Требника*, тобто викладу молитов, священнодій, чинопослідувань, які стосувалися виконання різноманітних таїнств і треб (хрещення, миропомазання, тощо). У відповідь на критику колишнього ректора братської школи К. Саковича, який перейшов у католицизм, щодо відсутності у Православній Церкві єдиного літургійного збірника, митрополит після київського собору активно розпочав роботу по його створенню. Опублікована 1646 р. праця під назвою *Евхологион або Молитовослов или Требник* містила уніфіковані ним православні чини та обряди, які утрималися в церковній практиці протягом століть.

Визначальною в культурно-освітньому житті України була освітня реформа Петра Могили. Сутність перетворень полягала в тому, щоб оберігаючи освітні вітчизняні здобутки, створити сприятливі умови для осягнення тогочасних європейських культурних надбань. За задумом митрополита освіта мала служити єднанню, ліквідації суперечностей між людьми різних конфесій, толерантності стосунків, не порушуючи батьківської віри.

Реформування освіти було тісно пов'язане із реформуванням Православної Церкви – найголовнішої на той час суспільної інституції в Україні. Продовжуючи справу своїх попередників Петро Могила довершив її через забезпечення школи інтелектуальними силами та матеріальними статками. На прикладі створеного 1632 р. в Києві колегіуму митрополит дотримувався демократичності у вихованні й навчанні молоді, послідовності розвитку науки європейської вищої школи, заклавши підвалини класичної гуманітарної освіти на вітчизняному ґрунті¹¹.

Таким чином на рубежі XVI–XVII ст. ренесансно-гуманістичний світогляд та реформаційна ідеологія інтенсивно проникають до українського соціуму. У середовищі письменників-полемістів творчо аналізується історична спадщина етносу. Історичні ретроспективи стали основою генези концепції «руського народу», провідною ідеєю якої була політична свобода як самодостатня цінність. В контексті її утвердження були проведені реформи двома визначними постатями цієї доби. Гетьман Війська Запорозького Петро Сагайдачний здійснив люстрацію українського козацтва як військової сили, яка стала на захист «святої старовини» народу руського і одночасно зміцнив союз військового товариства із Православною Церквою. Київський митрополит Петро Могила провів масштабну реорганізацію церковного життя в Україні. Утверджуючи його значущість в суспільному житті руського народу, митрополит розробив системний виклад основних засад православного вчення, виклав теоретичні основи сповідання віри та вплив у життя освітню реформу в руслі тогочасних європейських традицій.

¹¹ Ibidem, с. 197.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, Санкт-Петербург 1865, т. 2.
Архив Юго-Западной России, Київ 1886, ч. 7, т. 1.
Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст., Київ 1988.

Література

Коваленко Л., *Петро Конашевич Сагайдачний (до 380-річчя з дня смерті)*, «Воєнна історія» 2002, № 2.
Мицик Ю., Нічик В., Хижняк З., *Петро Могила*, Київ 2014.
Нічик В., Литвинов В., Стратій Я., *Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початку XVII ст.)*, Київ 1990.
Плохій С., *Від князя до гетьмана. Образ «протектора» в українському православному письменстві (друга половина XVI – перші десятиліття XVII ст.)* [в:] *Осягнення історії. Збірник праць на пошану професора М. П. Ковальського*, Острог – Нью-Йорк 1999.
Сас П., *Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.)*, Київ 1998.
Українська література XIV–XVI ст., Київ 1988.